

HİVE VE RUS KAYNAKLARINA GÖRE ATA MURAT HAN İSYANI: BAŞLANGICI, GELİŞİMİ VE SONUÇLARI (1855 – 1867)

Rebellion of Ata Murat Khan According to Khivan and Russian Sources: Beginning, Development and Results (1855 - 1867)

Resul ŞAHSİ*

Gazi Türkiyat, Bahar 2021/28: 145-163, DOI: 10.34189/gtd.28.010

Öz: Ata Murat Han, Hive Hanı Muhammet Emin Han'ın Teke Türkmenleri tarafından 1855 yılında Merv'de gerçekleşen savaşta öldürülmesi sonrasında Hive'de başlayan Türkmen isyanının liderlerinden biridir. İsyanın başlangıcından 1867'de sonlanmasına kadar olan süreçte hiçbir zaman Hive Hanları ile uzlaşmaması ve itaate yanaşmaması onu isyanın en önemli figürü haline getirmektedir. İstinat ettiği Yomut kabilesi tarafından isyanın başladığı 1855 yılında Han seçilmiş, Özbek ve Karakalpak isyancılarla işbirliği yapmış, Hive Hanlarına karşı uzun bir mücadele yürüttükten sonra Hive'den ayrılarak Hazar Denizi kıyılarına göç etmiştir. Bir süre Kızılсу'daki Rus üssünün hizmetinde bulunduktan sonra Rusların 1873'te gerçekleştirdikleri Hive'nin işgaline katılmış ve daha sonra Hive'ye yerleşerek hayatını burada tamamlamıştır. Hive'ye karşı yürüttüğü mücadelede Hive'nin Türkmenlere uyguladığı baskıyı ortadan kaldırmanın yanında Hanlığı tamamen ele geçirmeyi de hedeflediği ve bunun için Ruslardan birkaç kere yardım talep ettiği anlaşılmaktadır. 1867 yılında Hive'yi terk etmek zorunda kalması ve Hive'nin işgali sonrasında da özel bir konum işgal etmemesi bakımından isyanın başarısız olduğu değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Türkmen, Hive, Yomut, Ata Murat Han, Teke

Abstract: Ata Murat Han is one of the leaders of the Turkmen rebellion that started in Khiva after the murder of the Khivian Khan Muhammet Emin Khan by Teke Turkmens in Merv in 1855. Never compromising and not obeying the Khiva khans from the beginning of the uprising until its end in 1867 makes him the most important figure in the uprising. He was chosen as khan by Yomut tribe, which he relied on at the beginning of the uprising, collaborated with Uzbek and Karakalpak rioters and after a long struggle with Khivian Khans he left Khiva and went to the coast of the Caspian Sea. After serving in the Russian base in Kizilsu for a while, he participated in the invasion of Khiva, which the Russians carried out in 1873, and later settled in Khiva and completed his life there. It is understood that in his struggle against the Khiva he aimed to take over the Khanate completely, in addition to eliminating the pressure exerted on the Turkmens, and he requested assistance from the Russians several times. It can be considered that the rebellion was unsuccessful in that he had to leave the Khiva in 1867 and did not occupy a particular position after the occupation of Khiva.

Keywords: Turkmen, Khiva, Yomut, Ata Murat Khan, Teke

---

* Dr., Rize / TÜRKİYE. resulsahsi@outlook.com, <https://orcid.org/0000-0002-3155-9654>. Gönderim tarihi: 25.03.2021 / Kabul tarihi: 11.04.2021

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kaynaklarda Ata Murat Han isyanı olarak da söz edilen, 1855 – 1867 yılları arasında kısa fasılalarla devam eden Türkmen isyanlarına yakından bakıldığında, bu isyanların birçok Türkmen kabilesinin katıldığı ve farklı zamanlarda çok sayıda liderin öne çıktığı itaatsizlik hareketleri öbeği olduğu görülür. Bu bakımdan teknik olarak bu hareketler Ata Murat Han'ın bizzat başlattığı ve idare ettiği yekvücut bir isyan olmaktan uzaktır. İsyanın Hive mülkünü tehdit edebilecek kadar yaygın ve güçlü olduğu 1855-56 yıllarında dahi Ata Murat Han'ın isyanın liderlerinden sadece biri olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Ata Murat Han 1855 yılında Yomut kabilesinin maslahat meclisinde "Han" seçilmişse de isyana katılmış olan Yomut kuvvetlerinin dahi ancak bir kısmını muvakkaten idare ettiği olayların seyrinden anlaşılıyor.

Uzun bir zamana yayılmış olan bu itaatsizlik hareketlerinin her birinin ayrı ayrı hikâyesi, bir makalenin boyutlarına sığmayacak kadar hacimlidir. Bu çalışmada isyanın çıkış nedenleri, gelişim süreci, başlıca dönüm noktaları, amaçları (ya da muhtemel amaçları) ve sonuçlarını değerlendirmeye gayret edeceğiz.

Belirtmekte fayda var ki, bilhassa XVIII. ve XIX. yüzyıl Hive tarihini ve özellikle de Hive'nin iç meseleleri olan olayların çoğunu sadece Munis, Agahi, Beyani gibi hanlığın saray tarihçilerinin kayıtlarından öğrenebiliyoruz. Doğrudan hanların emriyle yazılmış olan bu kroniklerin olayların sebeplerini ve seyrini tarafsız olarak aktarmaları beklenemez. İki yıllık bir zaman diliminde (1855- 1856) üç Hive hanının ölümünden sorumlu olan Türkmenler hakkında ise bu eserlerde yer alan ifadeler objektiflik bir yana, hakaretamizdir. Ne yazık ki bu kayıtlar dışında da elimizdeki bilgiler, bölgeye giden birkaç seyyahın konuya dair yazdığı birkaç cümle, Ata Murat Han'ın Ruslara yazdığı birkaç mektup, dilekçe ve konuya dair az sayıda Rus arşiv belgesinden ibarettir. Hive Hanlığı'nın resmi tarih yazıcılığındaki durumunu andırır biçimde, her ne kadar Çarlık Rusyası dönemindeki olaylarla ilgili olsa da, Sovyet dönemi Rus tarih yazıcılığının da Türkistan'daki işgali meşru gösterme saikini akla getirecek şekilde Türkistan'daki bütün Türk topluluklarının Rus işgalini adeta davet ettiği anlamı taşıyan yayın ve belgelere ağırlık verdiği de bu belgelerin sahihliği konusunda akılda tutulması gereken bir husustur. Konu hakkındaki Rus kaynakları, Galkin'in Orenburg Askeri Valiliği sahasından derlediği bilgiler arasında birkaç cümle, Grodekov'un eserindeki Galkin'in ifadelerini anımsatan az miktarda bilgi ve Hive seferi münasebetiyle Markozov'un raporu kaynaklı birkaç cümle, Butakov'un risalesinde Özbek isyancı Muhammed Penah ile Ata Murat Han'ın yardımlaşmasına dair dikkate değer bilgiler, Rus elçi İgnatiyev'in 1858 yılında Hive'deki Kungrat bölgesinin Ata Murat Han'ın elinde bulunduğu dair bilgi, Hive seferi sırasında Rus ordusunun tercümanı olan İbrahimov'un risalesinde yer alan orijinal ve kıymetli bilgiler, Rus askerler Karezin, Markozov ve Gunaropulo'nun anılarında yer alan birkaç cümleden ibarettir. Ayrıca Ata Murat'ın Rus makamlarına yazdığı birkaç dilekçe de son derece

önemlidir. Bunun dışındaki bilgiler genellikle bu mevcut bilgilerin kısım kısım tekrarlarıdır.

GİRİŞ

Harezmi, Şibanî Han'ın burayı ele geçirip ardından 1510 yılında Safevilere terk etmesinden sonra 1511 yılında Özbekler tarafından yeniden ele geçirilmiş ve Cengiz Han'ın torunu Şibanî'nin neslinden İlbars Han, şehrin ahalisi olan Özbekler ve Sartlar tarafından burada han ilan edilmişti. İlbars Han ile başlayan bu haneden, Harezmi Şibanîleri'nin cediti olan Yâdigâr Han'dan ötürü Yâdigârî, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın oğlu Şibanî'nin neslinden Fulad Han oğlu Arab Şah'tan dolayısıyla da Arabşahiler olarak adlandırılmıştır (Gündoğdu 1995: 23, 46-47; Koç 2016). Bu haneden, Nadir Şah'ın ölümü sonrasında Hive Hanlığı'ndaki Türkmen gruplarından Yomut ve Çovdurların Hive Hanı Şah Gazi Han'ı (1768) ve ardından Nur Ali Han'ı tahttan uzaklaştırmaları ve sonrasında 1770 yılında Muhammed Emin İnak'ın Buhara'dan dönüp Harezmi'yi Yomutlardan yeniden ele geçirmesi ile yerini fiilen Kongirat Hanedanı'na bıraktı. Kongirat Hanları bir süre Yâdigârî sülalesine mensup kukla hanlarla hanlığı idare ettikten sonra 1804 yılında İltuzar Han'ın tahta çıkışı ile Kongirat Hanedanı resmen başlatılmış oldu (Munis-Agahi: 101-102; Марков 1961: 66-67, Koç 2016). Bu bakımdan bu çalışmada ele aldığımız Ata Murat Han isyanı, Harezmi'deki taht ve haneden değişikliklerinde aktif rol oynayan Türkmen unsurlarının hanlığın kuruluşundan itibaren zaman zaman giriştikleri geniş çaplı isyan hareketlerinin bir parçası olarak görülebilir.

Başlangıçtan, yani XVI. yüzyılın başında Harezmi'nin Özbekler tarafından ele geçirilip burada bir Özbek Hanlığı tesisinden Ebu'l Gazi (1643-1663)'nin iktidarına kadar nispeten iyi olan Türkmen - Özbek ilişkileri, özellikle Ebu'l-Gazi'nin Türkmenler üzerine yoğun seferlerinin ardından bozuldu (Munis-Agahi: 41). Bu tarihten hanlığın yıkılışına değin Türkmenler, hanlıkta zaman zaman hanları dahi tahtından indirebilen güçlü bir baskı grubu olarak var oldular. Hive hanlarının Türkmenlere dair politikası ise genellikle farklı Türkmen kabilelerini birbirine karşı askeri ve siyasi olarak kullanmak ve bunun yanında Karakalpak, Kazak ve XIX. yüzyılda Cemşidi gibi hanlık içindeki diğer unsurları Türkmenlere karşı kullanmak şeklinde gelişmiştir. Bir yandan, Hive hanlarının Buhara ve Horasan'a düzenledikleri akın ve seferlerde ordularının ciddi bir kısmı Türkmenlerden oluşmaktaydı. Çoğu kere yağma seferi mahiyetindeki bu akınlardan Türkmenler maddi olarak faydalanırken, Hive Hanlığı da Türkmenlerden oluşan hafif süvari birliklerini maliyetsiz olarak elinde tutuyor ve her ne kadar Hanlık içinde Türkmenler metbu-tâbi ilişkisi bakımından özel bir yere sahip olsalar da Hanlıkla Türkmenler arasındaki bu münasebet iki tarafa da fayda sağlıyordu. Öte yandan hanlıktaki çeşitli Türkmen kabileleri zaman zaman hanlığa başkaldırmaktaydı ve Hive hanlarının Türkmenleri tedip için başvurdukları ilk yöntem, itaatsizlik gösteren kabilenin arazisini sulayan

kanalların suyunu kesmek oluyordu. (Аннанепесов 1972: 92, МИТТ II: 615, Landsell II: 337).

Muhammed Emin Han (1845-1855), Güney Türkmenistan vahalarına (Ahal, Serahs, Tecen, Merv, Pencdeh) düzenlediği bir dizi seferin ardından 1855 yılında Merv'de Teke Türkmenleri ile giriştiği savaşta öldürüldü (МИТТ II: 545). Bundan sonra Hive'de hanlığın Ruslar tarafından ele geçirilişine kadar kısa aralıklarla devam edecek olan bir isyanlar silsilesi başladı. Elbette, isyanların nedeni Abdullah Han'ın (1855) kısa hükümdarlık süresi içindeki faaliyetleri değildi ve Türkmenler Muhammed Emin Han'ın Merv'de öldürülüp ordusunun da bozguna uğratılmasını Hive'ye karşı isyan etmek için uygun bir fırsat olarak gördüler. İsyana birçok unsur dâhil olmuşsa da kaynaklardan anlaşıldığı üzere bu isyanın ana gövdesini Yomut kabilesi teşkil ediyordu. 1855 yılında Hive ordusunun bozguna uğratıldığı savaş da dâhil olmak üzere Yomutlar, Muhammed Emin Han'ın bütün seferlerine iştirak etmişlerdi ve bu tarihe kadar kaynaklar onlardan övgü dolu ifadelerle söz eder. Yomutlar bu dönemde Hanlığın sadık tebaası görünümündedir. Yine de Muhammed Emin Han'ın ölümü ve Hive Hanlığı'nın zaafa uğramasının hemen ardından isyan ettiklerine göre, Yomutları isyana sevk eden kimi sebepler olmalıydı. Muhammed Emin devri olayları incelendiğinde Yomutların isyan etmesine neden olabilecek en ciddi mesele olarak, Yomut topraklarını sulayan kanalın kapatılması olayı göze çarpıyor. Agahi'nin aktardığına göre Muhammed Emin Han, 1850 yılının başında Horasan seferi dönüşünde Köne Ürgenç şehrini ziyaret etmiş ve Köne Ürgenç'in güneyinden akan Şarkrauk adlı kanalın bir barajla kapatılmasını emretmişti. Bu yolla nehrin ağzında yaşayan kimi "haydut" Yomutları cezalandırmak istiyordu (МИТТ II: 523). Beyani de benzer ifadelerle, Muhammed Emin'in Deryalık'ta yaşayan Yomutları itaate zorlamak için, Ceyhun'dan bu bölgeye su taşıyan Lauzan kanalının suyunu büyük bir taş bend ile kestiğini, bunun üzerine Yomutlar Hive'ye itaati ve vergi vermeyi terk ettiklerini aktarır. Taş Bugut adı verilen bu bendin inşası Deryalık'a giden suyu tamamen kesme de oldukça azaltmıştı ve bu durum Deryalık havzasında yaşayan Türkmenleri çok zor durumda bırakmıştı (Бретель 1961a: 194). Bu ifadelerden Mehmet Emin Han devrinde Agahi'nin Yomutlara dair kayıtlarından kastettiği topluluk haricinde Yomutların en azından bir kısmının Hanlık içinde olumsuz bir üne sahip oldukları ve su kaynakları kesilmek sureti ile cezalandırıldıkları görülüyor. İsyanın sebeplerinden biri bu durum olmalıdır. Ayrıca Agahi'nin, Abdullah Han'ın Yomutlar üzerine düzenlediği ilk sefer bahsinde belirttiğine göre Yomutlar, Muhammed Emin devrinde düzenledikleri alamanlarla¹ bazen Hive halkını soyuyor ve yolculara saldırıyorlardı. Agahi, Muhammed Emin Han'ın Yomutların hizmetleri ve sadakatleri dolayısı ile çaldıklarını onlardan geri aldığı ama onları cezalandırmadığı bilgisini verir (МИТТ II: 548). İsyanın zeminini hazırlayan olaylardan bir diğeri de Aman Niyaz isimli Türkmen önde gelenlerden birinin cezalandırılma

¹ Türkmenlerin yağma akınları (Andreyev 1902).

biçimidir. İbrahimov'un verdiği bilgiye göre Hive'deki Yomutlarla Özbekler arasındaki düşmanlık, Ata Murat Han'ın kardeşlerinden biri olan ve Türkmenler arasında büyük bir saygı gören Aman Niyaz'ın öldürülmesi dolayısıyla başlamıştı. Bu kimse Pehlivan Ata Camii'nin minaresinden atılmış ve halen yaşadığını gören Özbekler onu sopalarla öldürmüştür. Bu olay Türkmenleri derinden etkilemiş ve Ata Murat önderliğinde isyan etmelerine neden olmuştur (Ибрагимов 1874).² İbrahimov'un, 1873'ten "yirmi yıl önce"ye tarihlendirdiği bu olay, Beyani'nin Bregel'den öğrendiğimiz ifadelerine göre 1847 yılı civarında gerçekleşmişti. Muhammed Emin'in tahta çıkışının ikinci yılında (1847) Hive birliklerinin Tecen'e düzenledikleri sefer sırasında Aman Niyaz Serdar ile Hive ordusunun komutanları arasında bir sürtüşme yaşanmış ve Aman Niyaz 500 Yomut nökeriyle birlikte Hive'ye dönmüştü. Bu durumu Mir Ahmed Han Cemşidî'nin mektubuyla öğrenen Muhammed Emin Han öfkelenerek Aman Niyaz'ın emrindeki bu 500 Yomut'tan her birini beş tilla cezaya çarptırdı. Aman Niyaz Serdar'ı da Hive'deki Cuma Mescidi'nin minaresinden attırdı. Beyani'nin anlatımına göre Aman Niyaz Serdar'ın infaz edilmesinden sonra Muhammed Emin Han'ın Yomutlarla ilişkisi kötüleşti. Onlara karşı olarak Cemşidileri öne çıkarmaya başladı. Aman Niyaz Han, Ata Murat'ın kardeşi idi (Брегель 1961a: 194). Böylece Hive'deki Yomutların bir kısmı isyan için fırsat kollamaya başladılar.

İsyanın başlangıcı sırasında Hive ile Ruslar arasındaki olumsuz ilişkiler, Çarlık Rusyası'nın bu Türkmen isyanını Hive'yi zayıflatmak ve belki de ele geçirmek için bir imkân olarak görülmüş olabilir. Zira isyanın başlangıcı ve sonraki aşamalarında Hive ile Çarlık Rusyası'nın ilişkileri gergindi. Ruslar, Hive'ye yönelik Bekoviç Çerkaskiy komutasındaki harekâtın (1717) tamamen başarısız olmasının ardından uzun süre Hive'yi doğrudan hedef almamıştı. Fakat sonraki yüzyılın ortalarında, biri 1839-40 yılında, diğeri 1854 yılında olmak üzere Hive'ye iki saldırı düzenlemiş, ikisinde de başarısız olmuşlardı. Ayrıca her ne kadar ticari amaçlara matuf olduğu ifade ediliyorsa da Rusların 1846 yılında Mangışlak'ta ve 1854 yılında da Vernıy'da inşa ettikleri kaleler, Kazak cüzlerinin itaat altına alınışına müteakip Türkistan Hanlıklarının da Çarlık Rusyası'nın hedefinde olduğuna işaret ediyordu (PTO 1963: 33-34, Poullada 2018: 33-34, Saray 2016: 49-50). Bu bakımdan, Ata Murat Han'ın Ruslardan destek talep etmesi ve Rusların bu isyanı yönlendirdiğine dair bilgiler, Çarlık Rusyası'nın bu Türkmen isyanlarını Hive'yi zayıflatmak veya ele geçirmek için bir araç olarak değerlendirmiş olabileceğine de işaret etmektedir.

² Gredekov da isyanın başlangıcını bu olayla açıklar (Gredkov 1888: 286).

XVIII-XIX. Yüzyillarda Harezm Bölgesi Haritası (Bregel 2003: 67)

İSYANIN BAŞLANGICI VE GELİŞİMİ

Muhammed Emin Han'ın ölüm haberi üzerine Türkmenlerin ve bilhassa Yomutların derhal isyana giriştiklerine dair bir bilgi yoktur. Abdullah Han göreve geldiği sırada Yomutların itaatsizlik hareketleri devam ediyor olmalıdır. Zira bu Han ilk seferini kaynaktaki ifadeye göre "küstahlık ve hadsizlikleri sınırı aşan" Yomut kabilesi üzerine düzenledi. Bu sefer öncesinde Gürgen'den Hive'ye göç eden bir Yomut topluluğu yolda Tekelerin saldırısına uğramıştı ve Harezmi'deki Yomutlar da buna misilleme olarak Kandum Kala bölgesinde oturan Tekelere saldırmışlardı. Kandum Kala'daki Tekeler Han'dan yardım isteyince Han, 26 Mayıs 1855 günü Yomutların üzerine yürüdü. Yomutlar Yılgunlu bölgesinde toplandılar. Yaşanan küçük bir çatışmanın ardından Yomut kabilesi Han'dan af diledi ve affedildiler. Ancak bu olaydan kısa bir süre sonra Yomutlar yeniden Hive'yi yağmalamaya giriştiler. Abdullah Han da 1855 yılının Ağustos ayında ordusuyla bu kabile üzerine yürüdü. Yapılan savaşta Abdullah Han'ın ordusu kâmilten dağıtıldı. Abdullah Han da öldürüldü. Agahi, bu çatışmada Hive saflarında bulunan Çovdur Türkmenlerinin "Yomutlarla olan akrabalıklarını hissederek" Hive ordusuna saldırdıklarını kaydeder (Митт II: 548-551). Abdullah Han ve birçok Hive önde geleni öldürüldükten sonra başta Yomutlar olmak üzere isyana katılan Türkmenler Hive'nin çeşitli bölgelerini yağmalamaya giriştiler. Taze Hanabad bölgesinde yoğunlaşmış olan Yomutlar, 1855 yılı güzünde burada Ata Murat'ı kendilerine han seçtiler (Бретель 1961a: 206). Böylece Yomutların daha evvel kaynaklarda itaatsizlik hareketleri olarak gösterilen eylemleri, bu olaydan sonra hanlığın varlığını tehdit eden ve Yomutlar başta olmak üzere hemen bütün kabilelerin dahi olduğu kapsamlı bir isyan hareketine dönüştü. Bu tarihte başlayan isyan, 1859'un Ağustos ayına kadar kısa aralıklarla devam etti.

Abdullah Han'ın ölümü sonrasında Kutluğ Murad Han Hive tahtına oturdu. Tahta çıktığı sırada on yedi yaşında olan bu han devrinde isyan en güçlü evresindeydi (Митт II: 552-553). Kutluğ Murad, isyanı sonlandırmak için öncelikle Yomut kabilelerine elçiler gönderdi ve onları isyandan vazgeçmeye davet etti. Ancak bu girişimden bir sonuç alınamadı (Митт II: 553). Ardından Ahal, Tecen, Serahs ve Merv'de yaşayan Teke, Salur ve Sarık Türkmenlerinden Yomut isyancılar karşı nökerler talep etti. Her ne kadar Agahi buralarda yaşayan Türkmenlerin Hive'ye bağlı olduğu izlenimi yaratacak cümleler kullanmışsa da birkaç ay önce Muhammed Emin Han'ın ordusunu yenip kendisini de öldüren Türkmenlerin Hive'ye bağlılıkları şüphelidir. Han'ın bu Türkmenlere "ihsanda bulunması" şeklinde yinelenen ifadelerden, gelen birliklerin para karşılığında Hive saflarında savaşan askerler oldukları anlaşılıyor (Митт II: 554). Yardıma gelen kuvvetlerin başını Tekeler çekiyordu. Teke Sengir bölgesinde Sakar Türkmenleri ile birlikte yaşayan Tekeler, bilhassa Abdullah Han'ın ölümünden sonra isyancılar karşı şiddetli bir mücadeleye giriştiler. 1855 yılının Ekim- Aralık ayları arasında gerçekleşen çarpışmalarda bu Tekeler, Ata Murat Han'ın yönettiği Yomut,

Yemreli, Çovdur ve diğer kabilelerin birleşik kuvvetleri karşısında yenildiler ve Sakarlarla birlikte Harezm'i terk etmek zorunda kaldılar (Брегель 1961a: 208).³

1855 yılının Kasım ayında Çovdurlar, Yemreliler ve Cemşidiler de isyana katıldılar. Ata Murat Han'ın emrindeki Türkmenler büyük bir Özbek kuvvetinin bulunduğu Hanabad'ı muhasara ettiler. Çovdur kuvvetleri hanlığın güneyi ile kuzeyi arasındaki irtibat yollarını kapattılar. Ayrıca Ata Murat Han, Hanabad'daki Özbeklere giden kanalı da kapattırınca buradaki Özbekler kaleyi terk etmek zorunda kaldılar. Aynı zamanda Kılıç Niyaz Bay ve Kuba-Taga'da yaşayan Cemşidiler de isyan ettiler. Karakalpaklar da Er Nazar Biy liderliğinde isyan ettiler. 1855 yılının sonunda Hanlığın kuzey kısmı, birkaç şehir dışında isyancı Türkmen, Cemşidi ve Karakalpakların eline geçmişti (МИТТ II: 554, Гулямов 1957: 227).⁴

Bir yandan Kutluğ Murad Han, Türkmenler üzerinde nüfuz sahibi din adamlarını da isyanı sonlandırmak için aracı olarak kullanıyordu. Bu tedbir isyanı önemli ölçüde zayıflatmış görünüyor. Ayrıca isyancı Karakalpaklarla Yomutlar arasında da çatışmalar yaşanıyor (МИТТ II: 559). Kutluğ Murad Han, Yomut ve Çovdurlar arasında büyük itibar sahibi olan Hoca Muhammed İşan isimli din adamını isyancı Türkmenlere gönderip onları isyandan menetti. Ayrıca Hoca Abdullah isimli din adamı da isyana dahil olanların cenazesine katılmayacağını söyledi ve başkalarının da katılmasını yasakladı. Bunun üzerine Yomutların önemli bir bölümünün liderleri Kutluğ Murad'a gidip af dilediler ve 1856 yılının Ocak ayında affedildiler (МИТТ II: 555-556). Yomutlar, bu tür aracılıkları Kutluğ Murad'ın öldürüldüğü bir komponun aracı olarak kullandılar. Abdullah Han'ın öldürüldüğü savaşta Yomutlara esir düşmüş ve bu kabilenin Salah tiresi tarafından esir tutulan Özbek önde geleni

³ Beyani'nin aktardığına göre, Yomutlar 1855 yılının Ağustos ayında isyan edip Abdullah Han'ı öldürünce diğer Türkmen kabileleri de Hive'ye isyan ederek hanlığın batısındaki dış bölgelere göç ettiler. Yomutlar Ata Murat'ı kendilerine Han seçtiler. Ata Murat, Sakar ve Ata kabilelerinin liderleri ile bir toplantı yaparak onlara Şah-Murad kanalı üzerinde bir bend inşa etmelerini emretti. Böylece Hanabad kalesini su altında bırakmak istiyordu. Bu iki kabilenin lideri de bu emri yerine getireceklerine söz vererek kabilelerine gittiler. Ata kabilesi sözünü tutarak bir baraj inşa etti. Ancak Sultan Batır ve Övez Murad Bek tarafından idare edilen Sakar kabilesi bu emri yerine getirmedi. Vas'a göç ederek orada Tekelere katıldılar ve bir kale inşa edip kendilerini onun içine kapattılar. Ata Murat Han önderliğindeki Yomutlar, yendikleri Abdullah Han liderliğindeki ordudan ele geçirdikleri top ve teçhizatla Vas'taki kalenin üzerine yürüdüler. Teke lideri Çopan Giri liderliğindeki Sakar ve Teke kuvvetleri kaleden dışarı çıkıp Yomut kuvvetlerini karşıladılar. Günlerce süren çarpışmaların ardından yeniden Vas kalesine kapanmak zorunda kaldılar. Yomutlar toplarını Şah Murad kanalının kıyısına kurarak kaleyi topa tuttular. Bunun üzerine kaledeki birliklerin lideri Çopan Giri, daha önce Kutluğ Murad'ın çağrısı üzerine 900 kişilik bir Teke kuvveti ile Hive'ye yardıma gitmiş olan Teke lideri Gıyas Serdar'a bir mektup göndererek yardım istedi. Gıyas Serdar'ın gönderdiği 840 kişilik atlı birlik Vas'a ulaşmış kaleye girdiler. Ertesi gün yapılan saldırı ile Yomutlar yenildi ve Mangır'a kaçtılar. Beyani'ye göre bu savaşta Yomutlardan bin, Tekelerden de iki bin kadar ölen oldu. Bir hafta sonra Vas'taki Teke ve Sakarlar Mangır'daki Yomutlara bir saldırı düzenledi. Bu saldırıda çok miktarda ganimet ele geçirseler de geri dönerken Yomutların kurmuş olduğu pusuya düştüler ve ağır bir yenilgiye uğradılar. Ardından Mirza Çile bölgesindeki kuyularda Sakarlar Tekelerden ayrıldı ve Buhara'ya gittiler. Agahi'ye göre Vas'taki Tekeler 1856 yılının ortasında Ahal'a gittiler (Брегель b 1961b).

⁴ Vambery de Karakalpakların Zarlık ve Er Nazar liderliğinde isyan ettiklerinden kısaca söz eder (Vambery 1864: 349).

Muhammed Niyaz Bey'e Kutluğ Murad'ı öldürmesi karşılığında hanlık makamı teklif edildi. Plana göre Yomutlar, Han'dan af dilemek bahanesiyle Han'ın sarayına gidecek, onu öldürecek ve Muhammed Niyaz'ı tahta çıkaracaklardı. Ata Murat Han, Bilim isimli Türkmen lider ve birkaç "inatçı" Türkmen bu komployu kabul etmedi. Muhammed Niyaz Bey komploya uygun şekilde 12 Şubat 1856'da Kutluğ Murad'ı hançerle öldürdü. Bunun üzerine Özbek Yakup Mehter'in çağrısı ile şehirde bulunan Yomutlar, halk tarafından öldürüldü (Брегелъ 1961a: 211-212, МИТТ II: 559-562). Beyani'ye göre Kutluğ Murad'ın öldürülmesinin ardından Hive'de 1280 Yomut öldürüldü. Yomut kellesi getirene 10 tilla, derisini getirene 20 tilla ödül vad edildi. Ayrıca Yomut öldüren kölelerin de özgürlüklerine kavuşacakları duyuruldu (Брегелъ 1961b).

Kutluğ Murad'dan sonra hanlık makamına geçen Seyit Muhammed Han'ın isyanı sonlandırma amacıyla izlediği politika, diğer kabileleri ve bilhassa da Çovdurları Yomutlardan ayırmak idi. Şubat sonu ile Nisan ortasına kadar Çovdur önde gelenleri ile Hive yetkilileri arasında yoğun görüşmeler yaşandı. Bu görüşmelerde din adamlarının yanı sıra daha evvel Hive saflarına katılmış olan Türkmen liderler de önemli bir rol oynadı. Görüşmelerin içeriği bilinmese de 12 Nisan günü başta Kazı ve İşanlar⁵ olmak üzere Çovdur önde gelenleri Hive hanına gidip itaat bildirdi. Bu Çovdurların Porsu ve Kızıl-Takır bölgelerinde meskûn oldukları anlaşılıyor. Nisan sonunda Çovdurların Deryalıkta yaşayan bir kısmı da Kök Çege bölgesine göç ettiler. Bunun ardından Kazak Bay İşan komutasındaki Çovdurlar Yomutlarla mücadelede aktif rol oynadı (Брегелъ 1961a: 212-213).

1856 yılı yazı itibari ile isyancı Cemşidilerin Hanlıktan çıkarılması, Karakalpak isyanının sonlanması ve birçok isyancı Türkmen topluluğunu Hive saflarına katılması ile durum Seyit Muhammed'in lehine değişti. Ayrıca Güney Türkmenistan'dan Sarık ve Tekelerden yardımcı kuvvetler çağırdı. 1856 yılının Mart ayı itibari ile Sarık ve Tekeler de Hive'deki Yomutlara karşı mücadeleye dâhil oldu. Hanlığın kuzey bölgelerinde konup göçen Kazaklardan da kuvvetler celp edildi. Yomutların durumu iyice zorlaşmıştı. Hive pazarlarından yiyecek maddesi temin edemedikleri gibi su yokluğu nedeniyle tarım da yapamıyorlardı. 1856 yılı başında Buhara Emiri Nasrullah'tan yardım talep ettiler. Ancak bundan bir sonuç alamadılar. Eylül ayı sonunda Baba Bahşı önderliğindeki Yomut liderleri Han'a giderek af dilediler. Seyit Muhammed Han, Hanabad'da yaşayan Yomutların Gaziabad ve Şahabad kanallarının aşağı akımlarındaki Ak Saray, Muz Kumgan ve Yengi Yap bölgelerine göç etmeleri şartı ile barışı kabul etti. Han, bu bölgelerde bulunan Badirkent, Gaziabad, Taşauz, İlyalı, Kılıç Niyaz Bay ve Köne Ürgenç kaleleri ile tam olarak kontrol altında tutabilmeyi hesap ediyordu. Yapılan barış sonrasında 1856 yılı Eylül ayında Abdullah

⁵ Türkistan'da Türkmenler ve diğer unsurların din ve hukuk adamlarına verilen unvanlar. Kazı-Kadılık ve İşanlık unvanı babadan oğula intikal edebilirdi (Брегелъ 1961a: 172-173).

Han'ın öldürüldüğü çatışmada ele geçirmiş oldukları silah ve malzemeyi teslim ettiler (Гулямов 1957: 228-229, Брегель 1961a: 213-214).

Bu tarih itibari ile isyan artık gücünü kaybetmişti ve isyana devam eden Yomut önde gelenleri de artık isyanın sonlandırılması taraftarı idiler. Yine de Yomutların Ata Murat Han kontrolündeki büyük bölümü Hanabad'da kalmıştı. Burada yapılan bir maslahat toplantısında Ata Murat, Muhammed Veli, Balam Atalık ve Berdi İşan, Han'ın kardeşine verdikleri bir mektupla isyana son verdiklerini bildirdiler. 1856 yılı Ekim ayında Türkmenlere karşı Hive'nin silah altında tuttuğu ordu terhis edildi. Türkmenler de Daudan ve Hanabad bölgelerinden daha önce kendilerine ait olan arazilere göç ettiler. Hoca Muhammed Yüzbaşı liderliğinde bir grup Göklen ve Yemreli Türkmeni de Harezmi'den Horasan'a göç ettiler. Bu durum Seyit Muhammed için büyük bir başarıydı, ancak nihai değildi (Брегель 1961a:215). 1857 yılının sonbaharında Lauzan kanalının üzerinde bir bend inşa edilmesi ile Yomutlar yeniden isyan ettiler. Bu kez diğer kabileler isyana katılmadılar. 1858 yılı içinde büyük Yomut birlikleri bu bende saldırılar düzenlediler. Ayrıca Ata Murat Han liderliğinde Türkmenler Köne Ürgenç'i muhasara etti ve Hocaeli de isyancıların eline geçti. 1858 yılında Hive'ye diplomatik seyahat gerçekleştiren İgnatiyev'in verdiği bilgiye göre bu yılda hanlığın Köne Ürgenç ve Hocaeli şehirleri Türkmenlerin sıkı ablukası altındaydı. Türkmenler, Seyit Muhammed'i devirip yerine Ata Murat'ı geçirmek ve hanlığı ele geçirmek istiyorlardı (Игнатьев 1897: 82). Yine de Yomutlar arasında bir birlik yoktu. Seyyid Muhammed Han 1858 yılı Şubat ayının ortasında büyük bir orduyla Yomutlar üzerine yürüdü. Sefer sırasında Çovdurların isyan etme tehlikesi baş göstermişti. Çovdurlar, başlarındaki Yakup Mehrem'den memnun değillerdi. Han, derhal Yakup Mehrem'i görevden alıp yerine başkasını atadı. Hive önde gelenleri Yomutlarla girişecekleri bir savaştan başarılı olabileceklerinden emin değillerdi ve diğer kabilelerin onlara katılabileceğini düşünüyorlardı. Bu bakımdan devletin önde gelenleri Han'a barış görüşmelerine başlamayı tavsiye etti ve Han da bunu kabul etti. Görüşmelerin ardından 5 Mart 1858 tarihinde barış imzalandı (Брегель 1961a: 217). Buna karşılık çatışmalar devam etti. Yomutlar 1858 yılının Mayıs ayında Lauzan kanalının ağzındaki bende birçok saldırı düzenlediler ve nihayet oradaki Çovduryargan bendini yıkmayı başardılar. Ayrıca Ata Murat Han 1858 yılının yazında Orenburg'daki Rus otoritelerinden Hive'ye karşı yardım ve Türkmenlerin Rus tebaası olarak kabulünü talep etti. Ancak olumlu bir cevap alamadı (Брегель 1961a: 218).

1858 yılının yazında bir kısım çatışmalar yaşandı. O yılın Ekim ayında Ata Murat Han önderliğinde Yomutlar, Kungrat'ta isyan eden Töre Murad Sufi'nin oğlu Muhammed Penah'a destek verdiler. Bu sırada Ata Murat Han liderliğindeki Yomutların Hanabad'da konuşlanmış olduğu anlaşılıyor (Митт II: 596, Бутаков 1865). İgnatiyev'in 1858 yılındaki elçilik heyeti ile Hive'ye gelmiş olan Rus General E. Kileveyn, bu seyahate dair yazdığı notlarda Muhammed Penah'ın Kungrat'ta bağımsızlığını ilan ettiğini ve Hive Hanı unvanı ile kendi adına para bastırıldığını kaydetmiştir (Килевейн 1861). Galkin'e göre bu yılın bahar ayında Ata Murat Han

Ruslara mektup yazarak, o sırada elinde bulundurduğu Kungrat ve Amu Derya ağzını işgal etmelerini talep etmişti (Галкин 1868: 22).

Muhammet Penah, 1859 Ağustosunda Kungrat sakinlerinin ayaklanması sonucunda devrildi (Берегелъ 1961a: 219). Seyit Muhammed Han 1859'un baharında Kongrad üzerine yürürken Yomutlardan da birlik talep etmişti. Yomutlar günlük iki tilla bedelle Han'ın ordusuna katılmayı teklif ettiler ve bu teklifleri reddedildi. Kongrad'ın kontrol altına alınması sonrasında Han, Yomut isyancıları askeri tedbirler yerine ekonomik tedbirlerle tedip etmeye karar verdi. Hive pazarlarında Yomutlara yiyecek satılmasını yasakladı ve Gaziabad kalesi yakınlarındaki Gaziabad kanalı üzerinde yeni bir bend inşa ettirdi. Böylece Yomutların ticaret ve tarım yapmalarını engellemiş oluyordu (Гулямов 1957: 233). Seyit Muhammed Han'ın iktidarının son iki yılı hakkında kaynaklar bilgi vermez. Bununla birlikte Ata Murat Han'ı destekleyen bir Türkmen topluluğunun Köne Ürgenç'in batısında, Han-yab kanalının aşağı akımlarındaki Kızılca Kale bölgesinde yaşadığı Agahi'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ancak Ata Murat'a bağlı kuvvetlerin azaldığı anlaşılıyor. Lauzan Kanalı ve bunun kuzeyindeki bölgeler de artık bu topluluğun elinde değildi. 1865 yılında Ata Murat Han yeniden Orenburg'daki Rus otoritelerine başvurdu. Türkmenlerin Rus tebaalığına kabulünü istiyordu. Rus otoriteleri yine olumlu bir cevap vermekten kaçındılar. Seyit Muhammed Rahim Han'ın tahta çıkması ile (1865) Türkmenler arasında yeniden isyan hareketleri başladı. Yeni Han, 1866 yılının Temmuz ayında Gazavat (Gaziabad) kanalının kapatılmasını emretti ve Gazavat şehrinin batısındaki Sengir'deki Yomutlara saldırdı. Yomutlar arasında yine bir birlik yoktu. Uşak tiresi isyana katılmayıp Hive Hanı'nın tarafında yer aldı. 1866 yılının Ekim ayında Yomut önde gelenleri Han'dan af dilediler (Берегелъ 1961a: 221-222).

1866 yılının Aralık ayında Muhammet Yakup Mehrem, İlyalı'nın batısında, Daudan kanalı üzerinde bulunan Yomutların üzerine yürüdü. İnatla ve sert bir şekilde Yomutlar arasında mal, esir ve sığır aradı. Görünüşe göre Yakub'un bu sert tutumu Yomutları tahrik etti ve Muhammed Yakup Mehrem, yanında kimi Yomut önde gelenleri ile birlikte Hive'ye dönmek zorunda kaldı. Yomut önderleri Han'dan kimi taleplerde bulundular. Bu talepler reddedildikten sonra 1866-67 yılının kışında Hive ve Yomutlar arasında çatışmalar yaşandı. Yomutlar hanlıktaki Özbek yerleşkelerine yıkıcı akınlar düzenlediler (Берегелъ 1961a: 222).

1867 yılının Mart ayında Urus- Kuşçu tiresinin Ata Vekil, Nazar Vekil ve Nefes Serdar isimli liderleri, kendilerine bağlı 300 çadır ahalıyla birlikte Hive saflarına geçtiler. Hanlık bu liderlere ve onlarla birlikte hareket eden Urus-Kuşçu tiresi mensubu Yomutlara hanlığın güney bölgesinde bulunan Beş-arık bölgesinden toprak vermişti. Bu zamandan sonra Ata Vekil ve ona bağlı Türkmenler, isyancılara karşı savaşmaya başladılar. Bu sırada Hive ordusunda Göklen, Çovdur, Karadaşlı, Ali-eli ve Teke unsurları vardı. Yemreliler Yomutları destekliyor olmalıdır. Ayrıca Kara-Yılgnlı

tiresinin Köne Ürgenç bölgesinde yaşayan kısmı da Yomutları destekliyordu (Брегель 1961a: 222).

1867 yılının Nisan ayında Yomutlar Hive'nin dış bölgelerine büyük bir yağma seferi düzenlediler. Agahi'ye göre bu sefere 1000, Beyani'ye göre 2 bin atlı katıldı. Bu seferde Yomut birlikleri yenildiler. Ancak Mayıs ayının ortasında düzenlenen yağma seferinde bu birliklerin üzerine gönderilen Hive ordusu Yomutlar tarafından bozguna uğratıldı (Брегель 1961a: 223).

İSYANIN SONLANDIRILMASI VE ATA MURAT HAN'IN BU TARİHTEN SONRAKİ FAALİYETLERİNE DAİR BİLGİLER

1867 yılının Mayıs ayından sonra Muhammed Rahim Han Yomutlara sınır bölgelere güçlü garnizonlar konuşlandırdı ve hisarlar inşa ettirdi. Ayrıca arazilerini sulamak üzere kullandıkları suları da kesilmişti. Bu tedbirler nedeniyle bir süre sonra Yomut bölgelerinde kıtlık baş gösterdi. Haziran ayının sonunda Yomutlar Han'a itaat etmeye ve rehinler göndermeye karar verdiler. Bir kısmı bu karara uymayarak Gazavat kanalının aşağı akımlarından İlyalı bölgesine göç etti. Ata Murat Han da iki bin tüfekçi piyade ile onlara yardım için o bölgeye gitti. İbrahimov'a göre İlyalı bölgesinde toplanmış olan isyancı Yomut ve Yemrelilerin amacı Amu Derya'nın sağ tarafına geçmekti. Üzerlerine yürüyen büyük Hive kuvvetleri bu teşebbüslerini akamete uğrattı. Böylece Türkmenler İlyalı ile Taşauz arasında mahsur kaldılar. Düzenlenen bir maslahatta Hive hanından af dilemeye karar verdiler. 1867 yılının Ağustos ayı ortalarında barış yapıldı. Ata Murat Han ise Hive Hanı'na itaat etmeyi reddetti. Kendisine bağlı iki yüz ailelik bir grupla yeniden Kızılca Kale bölgesine göç etti ((Брегель 1961a: 223–224, ИТССР II 1957: 89-90).

Bu olaydan hemen sonra Ata Murat Han'ın Kızılsu (Krasnovodsk) bölgesine göç ettiği anlaşılıyor. Zira 15 Ekim 1867 yılında Ata Murat Han Kızılsu'da idi. Aşurada'daki Rus Deniz Üs Komutanı'na sunduğu dilekçede zorlukla Hazar kıyılarına ulaşabildiklerini ve Çeleken adasına sığındıklarını kaydetmektedir. Ayrıca kendisine bağlı ailelerle birlikte Balhan dağlarına yerleşmek için izin istemekte ve Rusların burada bir kale inşa etmelerini ısrarla önermektedir (PTO 1963: 521–522).

Ata Murat Han, 1869 yılına kadar Hazar Denizi'ndeki Çeleken adasında yaşadı. 1869 yılında Ruslar Kızılsu'da üs kurduklarında Ata Murat da derhal bu üsse giderek bu birliğin hizmetine girdi. Buradaki faaliyetleri nedeniyle Ruslardan gümüş madalya ve hazineden daimi gıda yardımı hakkı elde etti (Гродеков 1888: 79). Üste tercümanlık ve kılavuzluk gibi görevler icra ettiği anlaşılıyor. 1872 yılında Kızılsu'daki Rus birliği Hive yönünde keşif yaparken bu birliğin komutanından, uygun bir fırsatta Seyyid Muhammed Rahim Han'ın yerine geçirilmek üzere sahil Türkmenlerinden bir aday belirlemesi istendi. Markazof da Ata Murat Han ve İlgeldi Han'ı aday olarak belirledi (Гродеков 1888: 79). Daha sonra bu iki adaydan birinin Hive tahtı için uygun

görülmediği ve Muhammed Rahim Han'ın tahtta bırakıldığı görülüyor. Bu durum bilhassa Ata Murat Han'ın Hive'deki Türkmenler üzerinde dahi anlamlı bir nüfuz sahibi olmadığına işaret ediyor olmalıdır. 1872 yılında Kızılsu'daki Rus üssünde bulunan Hazar Denizi'nde görevli Rus subay Gunaropulo, Kızılsu'daki üste Ata Murat Han'ı görmüş ve onunla konuşmuştur. İsyan etmesinin sebebi olarak Hive Hanı'nın halkını soyması ve halka karşı gaddarca cinayetlerini gösterir.⁶ 1873 yılında Hive'nin işgali sırasında Kızılsu üssünden Hive'ye hareket eden Markozov komutasındaki birliklerin kılavuzları arasında Atamurat da vardı (Маркозов 1889, Гродеков 1888: 92, Николаевич 1998). Schuyler'in verdiği bilgilerden de Hive'de Rusların gerçekleştirdiği Yomut katliamı sırasında Ata Murad'ın obasının bu katliamdan muaf tutulduğunu öğreniyoruz (Schuyler 1885: 376).

Hive'nin Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından Ata Murat Han Hive'ye gitmiş ve burada yerleşmiştir. Ata Murat Han hakkındaki son bilgiler, Rus asker, yazar ve etnograf olan Karezin'in 1874 yılında Hive'ye yaptığı seyahate dair notlarda ve Rus Coğrafya Topluluğu Herber Wood'un Perovski isimli tekne ile Aşağı Amu Derya bölgesine yaptığı coğrafi keşif gezisi notlarında yer alır. Karezin ve Wood, burada Ata Murat Han'ı da görmüştür. Karezin'in verdiği bilgilerden Ata Murat Han'ın Hive'nin Nukus bölgesinde yaşadığı anlaşılıyor. Ata Murat, bir arazi meselesinin çözümünde aracılık etmesi için Hive'nin işgalinin ardından kurulan Amu Derya Bölgesi'nin başına atanmış olan Nikolay Aleksandroviç İvanov'a başvurmuştu ve İvanov da onu Hive Hanı'na yönlendirmişti. Karezin'in naklettiğine göre Ata Murat, Rusların Hive'nin hâkimi olduğu halde halen neden Hive Hanı'na gitmesi gerektiğini anlamakta güçlük çekiyordu. Madalyasını sadece Rus askeri idarecilerine gittiği zamanlarda takıyordu (Каразин 1875). Wood ise Ata Murat'ın Perovski'yi ziyaret ettiğini belirtip Ata Murat'ın isyanı hakkında birkaç bilindik bilgi vermekle iktifa etmiştir (Wood, 1876). Bunun dışında 1876 yılında Hive'deki Yomut Türkmenleri'nin Rus Askeri Valiliği'ne sundukları bir dilekçede Ata Murat imzası bulunsa da bu kimsenin kimliği açık değildir (ЦГИА Грыз. ССР, ф. 545, д. 1254, лл. 43-44).

Ata Murat Han, 1867 yılında Orenburg'a gönderdiği mektupta isyanına gerekçe olarak Yomutların Hive hanlarından gördükleri daimi zulüm ve baskıyı göstermektedir. Han'ın tebaasını, tebaasının da Han'ı anlamadığını, sürekli düşmanlık zuhur ettiğini ve bu yüzden artık uyum içinde yaşamalarının mümkün olmadığını, böylece Yomut halkını Özbeklerle savaşa sevk ettiğini kaydetmiştir. (ЦГВИА, ф. 400, Аз. часть, оп. 258/908, д. 8, лл. 4 -7, Рго, s. 522-524). 1867 yılı sonrasında, yani Ata Murat Han Hazar Denizi kıyılarına göç ettikten sonra Ruslara sunduğu mektup ve dilekçelerde Hive Hanı'nın kendilerinin arazilerine giden su kanallarını kapattığını, böylece tarlalarını sulamaktan mahrum edilen Türkmenlerin çaresiz kendisini terk

⁶ "...Bunun yanında o acımasızdır. Köpeği öldürür gibi insanları başlarını keserek öldürüyor. Han, birçok kişinin benim onun yerine geçmemi istediğini öğrendi. Bunu öğrenince beni idam etmek istedi. Her şeyimi orada bıraktım. Çadırlarımı, ineklerimi, koyunlarımı, develerimi orada bıraktım. Rusları tanıyan ve takdir eden Türkmenlerle aynı araç içinde buraya geldim. Belki Allah bana yardım eder de son günlerimi vatanımda geçiririm..." (Гунаропуло 1900).

ederek Hive Hanı'nın safına geçtiğini belirtmiştir (ЦГВИА, ф. 400, Аз. часть, оп. 258/908, д. 8, лл. 13–14 об, Прото: 530–532).

Ata Murat Han'ın Ruslardan yardım istediğine dair ilk bilgi Galkin'in eserinde mevcuttur. Galkin'in kaydına göre Ata Murat, Kungrat'ı elinde tutamayacağını düşündüğü için 1859 yılında burayı Ruslara önermişti (Галкин 1868: 22). Bu bilginin doğruluğuna itimat edecek olursak, bu durum Ata Murat'ın kendisine bağlı Türkmen gruplarının desteğini büyük ölçüde kaybetmiş olduğu ve Muhammet Penah'la işbirliği yaptığı süreçte gerçekleşmiş olmalıdır. Ata Murat'ın mektup ve dilekçelerinde Rus makamlarının kendisine yardım sözü verdiklerine dair ifadeler tekrarlanmaktadır. Örneğin 20 Ocak 1865 Orenburg Askeri Vali Yardımcısı Nikolay Andreyeviç Krijanovskiy'in Ata Murat Han'ın yazdığı bir mektuba dair Rusya Savaş Bakanlığı'na yazdığı üst yazıda Ata Murat Han'ın aynı içerikli mektupları geçmiş yıllarda da yazmış olduğu ifade olunmuştur (Прото: 524-525). Ata Murat Han, 1867 yılının Aralık ayında Orenburg'a gönderdiği mektupta önceki Rus valisinin Hive ile bir münasebette bulunmamasını tavsiye ettiği için kendilerinin de ellerinden geldiğince onlarla savaşa devam ettiğini, fakat Ruslardan bir yardım görmediklerini yazmıştır. Aynı mektubun başka bir yerinde 13 yıl boyunca Rusların yardım sözlerini tutmadıkları ve bu yüzden halkın da artık kendisine güvenmediğini ifade etmiştir (Прото: 522–524, ЦГВИА, ф. 400, Аз. часть, оп. 258/908, д. 8, лл. 4-7). 27 Eylül 1868 tarihli, Esterabad Deniz Üs Komutanlığı'ndan Rusya'nın Tahran Büyükelçisine yazılan raporda, Ata Murat Han'ın kendisine bağlı kırk aile ile 1867 yılında Kızılsu bölgesine göç ettiği, buradan Çeleken adasına sığındığı ve raporda ismi geçmeyen Rus komutanın Çeleken adasında Ata Murat'la görüştüğü kaydedilmiştir. Verilen bilgiye göre Temmuz ayı başında gerçekleşen bu görüşme sırasında Ata Murat Han'la birlikte Çeleken'e göç eden ailelerin çoğu, burada hayatlarını sürdürebilecek bir iş bulamadıkları için Hive'ye geri dönmüştü. Ata Murat Han'ın rapora yansıyan ifadelerine göre mücadelesinde sürekli Orenburg Askeri Bölgesi'nde konuşlu Rus yetkililerden maddi destek görmüştü. Ayrıca Hazar kıyılarına çekilmesini işaret eden de Orenburg'daki askeri yetkililerdi (Прото: 527–530). Öte yandan Aşurada'daki Rus Askeri üssüne bizzat sunduğu dilekçede, Hazar Denizi kıyılarına göç etmesinin gerekçelerini açıklarken maslahat meclisinin Rusların 14 yıldır devam eden Yomut – Özbek savaşına yardım etmemesine şaşırıldığı vurgulanmıştır. Aynı dilekçede Rus Çarı'na hitaben *“on dört yıldır sizin emrinizle devam ettiğimiz savaşlar...”* ifadelerine yer vermiştir (ЦГВИА, ф. 400, Аз. часть, оп. 258/908, д. 8, лл. 13–14 об, Прото: 530–532). Ayrıca Kızılsu'daki Rus üssünün ilk komutanı olan Albay Stoletov'un Rus Savaş Bakanı Milyutin'e yazdığı 8 Aralık 1869 tarihli raporda Ata Murat'ın *“kabilelerinin kendisini terk ettiği, zira onları Rus yardımı geleceği umuduyla aldattığına ve mahvolmalarına neden olduğuna inandıkları”* ifadelerini kullandığı aktarılmıştır (ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6819, лл. 10-13).

1855 yılında başlayan ve 1867'ye kadar aralıklarla devam eden, Ata Murat Han'ın önemli ölçüde liderliğini yürüttüğü bu isyanın amacı kaynaklarda açıkça ifade

olunmamıştır. Elbette, ilgili yıllarda Hive’de yaşayan Türkmenlerin Hive Hanlığı’nın üzerlerindeki ekonomik ve askeri baskısını ortadan kaldırmak isyanın amaçlarından biriydi. Bunun ötesinde, Ata Murat Han’ın Rus makamlarına yazdığı mektup ve dilekçelerle Rus makamlarının iç yazışmalarında bağımsız bir siyasi teşekkül oluşturmak ya da Hive mülkünü ele geçirmenin de isyanın veya daha doğru bir ifade ile Ata Murat Han’ın amaçlarından biri olabileceğini düşünmeye elverecek kimi işaretler göze çarpıyor. Galkin ayrıca Ata Murat Han’ın han seçildikten sonra Hive’yi ele geçirmek için savaştığı bilgisini vermektedir (Галкин 1868: 27). Kızılsu Üs Komutanı Stoletov’un Ata Murat Han hakkında bilgi içeren raporunda onun “*Orenburg Genel Valisi Aleksandır Aleksejeviç Katenin’in izni ve bilgisi dâhilinde Hive Hanı’nı devirmeye çalıştığı*” ifadelerini kullandığı aktarılmıştır (ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6819, лл. 10-13).

SONUÇ

1855 yılında Muhammed Emin Han’ın öldürülmesi sonrasında Hive’de başlayan isyanlar, Muhammed Emin Han devrinde Yomutlar arasında başlayan huzursuzluğun, Hive Hanlığı’nın askeri ve idari yapısının zaafa uğradığı bir zamanda açığa çıkan tepki olarak görülmelidir. Bununla birlikte isyanın Muhammed Emin’in öldürülmesinin hemen akabinde değil Abdullah Han’ın Yomutlar üzerine yürümesi ve yenilerek öldürülmesi sonrasında çıktığı hususu da dikkate değerdir. Hive’de yaşayan Türkmenlere dair hemen her konuda olduğu gibi Ata Murat Han veya Hive isyanlarında Türkmenlere dair haberler hususunda da başlıca bilgi kaynağımız Hive Hanlığı kronikleri, aslında da sadece Beyani ve Agahi’nin hanlık tarihine dair kayıtlarıdır. Bu bakımdan Türkmenlerin aslında ne istedikleri, Ata Murat’ın tam olarak neyi hedeflediği, Ruslarla ne tür bir münasebeti olduğu gibi hususların çoğunu ancak tarafsızlığı şüpheli kaynakların verdiği bilgilere istinat ederek kestirebiliyoruz. Son tahlilde isyan Hive Hanı’nın Hive’de yaşayan Yomutlar üzerindeki baskısını ortadan kaldırmak ve belki de Hive Hanlığı’nı ele geçirmek olan iki muhtemel hedefinin hiçbirine ulaşamamıştır ve bu bakımdan başarısızdır. 1859 ve büyük ihtimalle bu tarih öncesinde başlayan Ruslardan yardım talepleri de fiilen bir karşılık bulmuş görünmüyor. Ata Murat Han, belki de Kızılsu’daki Rus üssünün hizmetine girdiği zamandan Hive’nin işgaline kadar olan aralıkta halen hanlık ümidini koruyordu ve bu konuda tek olasılık Buhara benzeri Rus vasalı bir yönetim olabilir. Fakat ne talihsizliktir ki Ata Murat Han Hive’ye döndüğünde burada hiçbir özel pozisyon işgal etmeksizin, Rusların makamında bıraktığı *Seyit Muhammed Rahim Han*’ın (1864-1910) tebaası olarak hayatını tamamlamak mecburiyetinde kalmıştır.

Hive Hanları bu isyanlarla mücadeleleri sırasında hanlıktaki isyancı grupları birbirine karşı kullanmak, isyan halindeki Türkmen kabilelerini bölmek, isyanın gücünü azaltmak için din adamlarının nüfuzundan faydalanmak, Hanlık dışından paralı asker olarak getirilen Türkmenleri hanlıktaki isyancı Türkmenlere karşı

kullanmak, isyancı Türkmenlerin yaşadıkları bölgelere giden kanalların suyunu kesmek ve onları pazar hakkından mahrum etmek gibi çarelere başvurduğu anlaşılıyor. İsyanlara genel olarak bakıldığında Kutluğ Murad Han devrinde dahi bu tedbirler bir ölçüde etkili olmuş ve Türkmenlerin bir kısmı isyandan çekilmişti. Seyit Muhammed Han devrinde ise isyan artık devletin varlığını tehdit edebilmekten uzaktı. Hive Hanlığı isyancı Türkmenlerle tek elden ve bir plan dâhilinde mücadele etmişken isyancı Türkmenler dağınık, ortak bir lider ve amacı olmadığı anlaşılan mücadele yürütmüşlerdi. Bu durum Türkmenlerin siyasi yapısından kaynaklanıyor olmalıdır. Öncelikle Hive’de yaşayan Yomut, Çovdur, Göklen, Yemreli, Karadaşlı gibi birçok Türkmen kabilesi arasında ortak bir siyasi üst yapı yoktu. İkinci olarak, Türkmen siyasi anlayışında hanlık makamı ancak sınırlı ve muvakkat bir otoriteye işaret ediyordu. Türkmenler, savaş ve savaş tehlikesi durumlarında bir han seçerlerdi. Ancak bu hanın yetkileri savaş durumu ortadan kalkıncaya kadar geçerliydi (Stewart 1911: 408, Köniğ 1962: 153). Böylece, gerek isyanın ana gövdesini oluşturan Yomut kabilesinin unsurları, gerekse isyana zaman zaman destek olmuş olan Yemreli ve Çovdur gibi kabileler, Hanlıkla kurdukları münasebetler ve yaptıkları anlaşmalar gereğince kendileri için bir savaş durumu olmadığını düşündüklerinde Ata Murat Han’ın otoritesini tanımayı da gerekli görmüyorlardı.

Ata Murat Han isyanının Hive’deki Türkmen toplumunu ne şekilde etkilediğini ortaya koymak da mevcut bilgiler ışığında çok mümkün görünmüyor. Şu husus kesindir ki, Ata Murat Han her ne kadar Ruslardan defalarca yardım istemiş ve hanlıktaki Türkmenlerin kurtuluş için Ruslara bel bağladığı yönündeki ifadeleri kaynaklara yansımış olsa da ne uzun süren Türkmen–Hive Hanlığı çatışması ne de Ata Murat Han’ın Türkmenler üzerindeki nüfuzu Hanlık sınırlarında yaşayan Türkmenlerde bir Rus sempatisi uyandırmamıştır. Zira 1873 yılında Hanlığın Ruslar tarafından işgaline karşı koyan neredeyse tek kuvvet burada yaşayan Türkmenlerdi (MacGahan 1874; Sela 2019). Bu bakımdan Ata Murat Han’ın Yomut Türkmenleri üzerinde halen büyük nüfuz sahibi olduğu yönündeki⁷ kendi ifadelerini teyit eder bir husus yoktur. Ata Murat’ın ön planda görüldüğü Türkmen isyanları sürecinde Rusların ilişkide oldukları Türkmen grupları isyana ve isyanı sürdürmeye sevk ederek Hive Hanlığını zayıflatma politikası yürüttükleri anlaşılmaktadır. Ata Murat Han’a

⁷ "...Kendisinin Hive’de bulunmamasına karşın oradaki Türkmenlerin halen kendisine sadık olduklarını ve Han’la barışmadıklarını, kendisinden emir beklediklerini, ancak Rusya’dan cevabın çabuk gelmesinin daha iyi olacağını, aksi halde kendisine bağlı Türkmenlerin dağılıp sığınabilecekleri yerlere sığınacaklarını..." (Pto 524-527). Buna karşılık İngiliz Hindistan’ının yayımlanan istihbarat yazışmaları arasında bulunan 1873 Nisan ayına tarihli bilgi notuna göre; Rusların Hive’ye yönelik düzenleyecekleri harekâtı artık gizleme lüzumu görmedikleri ve Han’ın kendisinin de bu harekâttan kuşku duymadığı kaydedilmiştir. Rapora göre Hive Hanı Rusların Kungrat yolu üzerinden kendi başkentine ulaşmasından korkmuyordu. Ancak Yomutların yaşadığı çöl bölgesindeki yollar konusunda endişeliydi. Zira burada yaşayan Yomutlar arasında Ata Murat ve onun dostları Ruslarla müttefiklik kurmuştu (Henvey 1875: 38). Raporda bu bilginin hangi kaynaktan edinildiği kaydedilmemiş olmakla beraber, Hive’deki ve Han’a yakın bir kaynaktan geldiği anlaşılıyor. Buna göre ilgili tarihte Hive Hanı, Ata Murat’ın etkileyebileceği bir Yomut topluluğunun Hanlığın güvenliğini zaafa uğratabileceğinden endişeliydi. Ancak Hive’nin işgali sırasında Yomutların Ruslara yardım ettiğine dair bir bilgi yoktur.

Hive'nin işgalinden sonra bir makam verilmemiş olmasında hem yeni kurulan düzenin Hive Hanlığı üzerinden devam ettirmeye karar verilmesi hem de Ata Murat Han'ın Türkmenler üzerinde toplumsal bir karşılığının olmadığı/zayıf olduğu düşüncesi de etki etmiş olabilir.

Bilhassa isyanın güçlü olduğu 1855-56 yıllarında Ruslar, Ata Murat Han gibi bir müttefikle birlikte Hive Hanlığı'nı kolayca ve belki de bir direnişle de karşılaşmaksızın ele geçirebilirlerdi. Ancak bu yıllarda Rusların Kırım Savaşı ile meşgul olması nedeniyle aynı zamanda böyle bir işgale teşebbüs etmeleri de askeri ve siyasi bakımdan makul ve mümkün değildi. Çarlık Rusyası'nın Hanlıkların işgali ile ilgilenmesi bilhassa İgnatiev misyonu sonrasında denk düşmektedir (Albay Zalesof 2006, Çapraz 2011, Bacon 1968: 105).

Hive'deki isyanların önemli bir sonucu da Güney Türkmenistan üzerindeki Hive baskısının kalkmasıdır. Özellikle Muhammed Emin Han, tahta çıkışından öldürülüşüne kadar hemen her yıl Ahal, Merv, Serahs, Tecen gibi Güney Türkmenistan'daki Türkmen yerleşkelerine seferler düzenlemiş ve bu bölgeleri daimi olarak hanlığa tâbî kılmaya gayret etmiştir (МИТТ II: 505, 506, 509, 525, 527). 1855 yılında Serahs'ta Tekelerle giriştiği savaşta öldürülmesi ve sonrasında Hive'deki bahse konu Türkmen isyanlarından itibaren Hive'nin Güney Türkmenistan'a yönelik bir seferi olmamıştır. Güney Türkmenistan, bu tarihten önce Kaçarlarla Hive'nin mücadele alanıydı ve Hive Hanlığı bu isyanlar nedeniyle Güney Türkmenistan'da Kaçarlara karşı yürüttüğü hâkimiyet yarışından da çekilmiştir. Bu durum, 1855 yılına kadar hem Kaçarlara hem de Hive'ye karşı bölgeyi savunmak durumunda kalan Türkmenlere, bu tarihten sonra kuvvetlerini Kaçarlar karşısında birleştirme imkânı sunmuş ve 1858'de Garrı Kala'da, 1860'ta da Merv'de Türkmenlerin Kaçar kuvvetlerine karşı zafer kazanmalarını etkilemiştir (el-Hüseyni 1990: 28 - 29, Давлетов vd. 1972: 24).

KAYNAKÇA

- ALBAY, Zalesov (2006), "Colonel Ignatiefs Mission to Khiva and Bokhara in 1858", *Great Power Rivalry in Central Asia, 1842 - 1880*, C. I., Editör: Martin Ewans, New York: Routledge, s. 21 - 87.
- BACON, Elizabeth E. (1968), *Central Asians under Russian Rule*, New York: Cornell University Press, 2. Baskı.
- ÇAPRAZ, Hayri (2011), "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 24, Aralık, s. 51-78.
- GÜNDOĞDU, Abdullah (1995), *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibanileri Devri: 1512-1740)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- HENVEY, Frederich (1875), *Historical Review of Correspondence Relating to Affairs in Central Asia, 1872-1875*, Simla: Government Central Press.

- KOÇ, Dinçer (2016), *Hive (Harezmi Hanlığı), Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, Hazırlayanlar: Hayrunnisa Alan – İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul, s. 572-632.
- KÖNİG, Wolfgang (1962), *Die Achal-Teke: Zur Wirtschaft und Gesellschaft einer Turkmenengruppe im XIX Jahrhundert*, Berlin.
- LANDSELL, Henry (1885), *Russian Central Asia Kuldja Bokhara Khiva and Merv*, C. II., Londra.
- MACGAHAN, Januarius Aloysius (1874), *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva*, New York: Harper & Brothers Publishers.
- POULLADA, S. Peter (2018), *Russian - Turkmen Encounters, The Caspian Frontier Before the Great Game*, Londra- New York.
- SARAY, Mehmet (2017), *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775 - 1785)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.
- SCHUYLER, Eugene (1885), *Turkistan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, C. II, 3. Baskı, New York: Charles Scribner's Sons.
- SELA, Ron (2019), "Rusların Hive'yi İşgali ve Yomut Türkmenleri Katliamı Bir Orta Asya Tarihçisinden Seçmeler", *Türkmenler Üzerine Makaleler*, Çev: Resul Şahsi, İstanbul: Selenge Yayınları.
- STEWART, Charles Edward (1911), *Through Persia in Disguise: With Reminiscences of The Indian Mutiny*, Edt. Basil STEWART, Londra: George Routledge & Sons, Ltd.
- Şir Muhammed Mirab Munis-Muhammed Rıza Mirab Agahi (1999), *Firdevs el-İkbâl*, Çağataycadan İngilizceye Çeviren: Yuri Bregel, Brill: Leiden - Boston – Köln.
- VAMBERY, Arminius (1864), *Travels in Central Asia: Being the Account of a Journey from Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand*, London: John Murray.
- WOOD, Herbert (1876), *The Shores of Lake Aral*, London: Smith, Elder, & Co.
- АНДРЕЕВ, А. П. (1902), "Туркменский Аламан", *Исторический вестник*, № 7, Санкт-Петербург, с. 109 – 141.
- АННАНЕПЕСОВ, Мурад (1972), *Хозяйство туркмен в XVIII-XIX вв.* [Текст] / Под ред. д-ра ист. наук С. Г. Агаджанова; АН ТССР. Ин-т истории им. Ш. Батырова, Ылым: Ашхабад.
- БРЕГЕЛЬ, Ю.Э (1961b), "Сочинение Баяни "Шаджара-и-хорезмшахи" как источник по истории туркмен", *Краткие сообщения Института народов Азии*, XLIV. – М., Москва: Издательство восточной литературы, С. 125-157.
- БРЕТЕЛЬ, Ю. Э. (1961a), *Хорезмские туркмены в 19. веке*, Москва : Издательство восточной литературы.
- БУТАКОВЪ, А (1865), "Эпизодъ изъ Современной Истории Средней Азии", *Отечественныя Записки*, Т. 163, Ноябрь, № 11, Кн. 1. с. 103 - 112.
- ГАЛКИН-ВРАСКОЙ, Михаил Николаевич (1868), *Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю*, Санкт Петербург.
- ПРОДЕКОВ Н. И. (1888), *Хивинский поход 1873 года. Действия кавказских отрядов*, Санкт Петербург.
- ГУЛЯМОВ, Я. Г. (1957), *История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней*, Ташкент: Издательство Академии Наук Узбекской ССР.

- ГУНАРОПУЛО, С. (1900), "В туркменской степи. (Из записок черноморского офицера)", Исторический вестник, № 11, с. 565 – 584.
- ДАВЛЕТОВ, Дж. - ИЛЬЯСОВ, А. (1972), *Присоединение Туркмении к России*, Ашхабад: Ылым.
- ИБРАГИМОВ, Шагимардан Мрясович (1874), "Некоторые Заметки о Хивинских Туркменах и Киргизах, (из Записной Книжки)", *Военный Сборник*, №: 9, с. 133 – 16.
- ИГНАТЬЕВ, Н. (1897), *Миссия В Хиву И Бухару в 1858 году*, Санкт Петербург.
- История Туркменской ССР (1957)*, (ИТССР), Т. 2. Кн. 2: С начала XIX века до Великой Октябрьской социалистической революции, Академия наук Туркменской ССР. Институт истории, археологии и этнографии, Ашхабад: Издательство АН Туркменской ССР.
- КАРАЗИН, Н. Н. (1875), В низовьях Аму. Путевые очерки // *Вестник Европы*, № 3, с. 187-230.
- КИЛЕВЕЙН, Е. Б. (1861), "Отрывок из путешествия в Хиву и некоторые подробности о ханстве во время правления Сеид-Мохаммед Хана, 1856-1860", (Отдельный оттиск из: "Записки императорского Русского географического общества", Кн. 1, Санкт Петербург, с. 11 – 15.
- МАРКОВ, Г.Е. (1961), *Очерк истории формирования северных туркмен*, Издательство Московского Университета, Москов.
- МАРКОЗОВ, В. И. (1889), "Красноводский Отряд, его жизнь и служба со дня высадки на восточный берег Каспийского моря по 1873 г.", *Военный сборник*, № 9., с. 5- 42.
- МАРКОЗОВ, В. И. (1889), "Красноводский Отряд, его жизнь и служба со дня высадки на восточный берег Каспийского моря по 1873 г. Включительно", *Военный сборник*, № 7., с. , s. 5 – 42.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении (Митт II) Том II. XVI—XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники / Под редакцией В. В. Струве. А. К. Боровкова, А. А. Ромаскевича и П. П. Иванова. Ответственный редактор А. К. Боровков. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1938. 700 с. (Труды Института востоковедения Академии наук СССР. XXIX).*
- Мухаммед Али-ал-Хусейни (1990), "Дженг-е-Мерв" как персидский источник по изучению истории Южного Туркменистана середины XIX в. Ашхабад: Ылым.
- НИКОЛАЕВИЧ, Михаил (1998), "Рапорт Главнокомандующего Кавказской армией генерал-фельдцейхмейстера великого князя Михаила Николаевича военному министру генерал-адъютанту генералу от инфантерии Д. А. Милютину", *Звезда*, № 3., с. 148 – 156.
- Русско-туркменские отношения в XVIII—XIX вв. (до присоединения Туркмении к России) : сборник архивных документов (1963) (РТО)*, Ашхабад : Издательство АН Туркменской ССР.
- ЦГВИА, ф. 400, Аз. часть, оп. 258/908, д. 8, лл. 13–14 об.
- ЦГВИА, ф. 400, Аз. часть, оп. 258/908, д. 8, лл. 4 -7.
- ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6819, лл. 10-13.
- ЦГИА Груз. ССР, ф. 545, д. 1254, лл. 43-44.